

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

ԻՐ ԾՆՆԴԵԱՆ 150 ԱՄԵԱԿԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿՈՎ

Ճեմարանական այս նիստը* նուիրուած իրիմեան Հայրիկի յիշատակին՝ յարգանքի տրիտուր մըն է անձի մը՝ որ թանկագին բարեկամ մըն էր Միաբանութեանս, անձնական բարեկամ Ալիշանի եւ Բագրատունիի՝ ողբելիս փարած Մխիթարեան դպրոցաւարականին, ազգային ու մշակութային վերելքի անխոնջ մշակ մը՝ Մխիթարեան դպրոցէն դուրս, եւ սիրուած անուն մը ազգին մէջ։ Ալիշանի Յորեկանէն ետք, իրիմեանինը նուիրական պարտականութիւն մըն է մեղի, որուն համար՝ ահա՝ ներկայ ողբելոյսը։

Հոգեկան եղբայրութիւն մը կը միացնէր Ալիշանն ու իրիմեան Հայրիկը։

Ծնած են երկուքն ալ նոյն տարւոյն մէջ, 1820ին, բայց իրիմեան Հայրիկ աւելի երկարակեաց եղաւ։ Երկու կեանքեր, նուիրականացած դպրոցաւարանով հայրենիքի եւ կրօնքի առողջ սկզբունքներուն վրայ։ Ալիշան՝ մտքի եւ հոգիի բարձր ապրումներու կատարը թառած, ուսկից հիացուցիչ բարձունքէ մը դիտեց իր ցեղին տառապանքը, անցեալը եւ ապագային արշալոյսը։ իրիմեան՝ նուիրուած առաքելական դործունէութեան, եւ մտած ազգային ու հասարակական կեանքի զանազան խտւերուն մէջ՝ տարբեր համագամեքներով իր ինքնութիւնը յայտնեց, մղելով յայտապարար իր ցեղէն անբաժան։

Երկու կեանքերն ալ, Ալիշանի եւ իրիմեանի, իրարու այնքան նման, նուիրումի զապաւարականէն առած կենսունակութիւն, խանդ եւ տոկունութիւն, իրականին մէջ՝ եղան իրարու աննման։

Իրիմեան կու դար ուղղակի կեանքէն,

աշխարհէն. մտած նոյնիսկ աշխարհի կարգը, բայց հոգիովը կապուած Աստուծոյ եւ հայրենիքին՝ քան նիւթին։ Հոգեւորականի կոչումը հասունցաւ իր մէջ՝ ընտանեկան թշուառութեան մը վաղորդայնին. 1853ին փշրուած էր ընտանիքի բոյնը (վաղամեռիկ հօրմէն ետք) կորսնցնելով մայրն ու կիներ։ Վարժապետ էր արդէն, հոգեւորականի սքեմը (1854ին քահանայ ձեռնադրուած է) աւելի եւս կապեց զինքը կրթական կոչումին։ Յաջորդ տարին գործիչ էր Պոլիս, ոչ միայն իբր դաստիարակ, այլ նաեւ մասնակից Ազգային Մահմանադրութեան պատրաստութեան Ժողովներուն։ Ազգին օգտակարութիւնը նպատակ մըն էր իր դիմացը։ Բայց զանազան էին ճամբաները։ Կրթական, առաքելական, հրատարակչական։ Այդ բոլոր ուղիները մէկի վերածել եւ բոլորը միանգամայն հետապնդել՝ շատ զեղեցիկ պիտի ըլլար։ Եւ արդարեւ, այդ կարելիութիւնը ընձեռեց իրեն «Արժուէկ Վասպուրականի» դադաւարը։ Վանահայր նշանակուած էր Վարադաջ վանքին. ինչ աւելի յարմար միջավայր, իր Ժողովուրդին մէջ, ազատ՝ իր գործադրութիւններուն մէջ, ասպարէզ մը լայն՝ ինչպէս իր սիրտը։ Թերթը, որուն սկիզբ տրուած էր Պոլիս, հոս կը շարունակուէր կենսութեամբ, խանդաւառ, 1858ին իրմէ հիմնուած տպարանին մէջ, որուն յարա-

* Այս ողբելոյսը, նուիրուած իրիմեան Հայրիկի դէմքին եւ գործին, տեղի ունեցաւ Մխիթարեան ձեմարանի նիստին մէջ, դաժարուած 22 փետրուար 1971ին։

կից կար դպրոց մըն ալ, լի հայ մանկու-
թեամբ Վարազէն եւ չըջանէն:

Որիմեան իր կեանքի զեղումին մէջն էր: Իր օրինակը եւ խօսքը վարակելէ էին. Գա-
րեգին Սրուանձտեանց, իրեն պէս Վանե-
ցի մը, իսկոյն յարած էր անոր Գաղափա-
րին զեղեցկութեան, եւ Բաֆֆի մտերմա-
ցած՝ ներշնչումներ կ'առնէր ազգասիրա-
կան ու քարոզչական դիմով: Ստեղծուած
էր իր շուրջը համակրութեան մթնոլորտ
եւ մշակութային շարժում:

Ամէնէն զեղեցիկ ու բեղուն չըջանն էր
անոր կեանքին Վարազայի վանահայրու-
թիւնը: Բայց դուռքէն աչքերը իր վրայ
սեւեռած էին. կազմակերպող մարդ էր:
1862ին, մնալով հանդերձ Վարազայ վան-
քին վերահսկել վանահայր, յանձնուեցաւ
իւրեն նաեւ Մշտյ Ս. Կարապետ վանքին
վանահայրութիւնը եւ Տարօնի առաջնոր-
դութիւնը: Ասպարէզը ընդարձակուած
էր, իր եռանդը կրկնապատկուելու էր.
եւ Որիմեան չինայեց իր ուժերուն:
1868ին էջմիածնի մէջ ձեռնադրուեցաւ ե-
պիսկոպոս:

Բացուած էր արդէն մեծագոյն ասպա-
րէզներու ճամբան: Որիմեան պիտի քա-
լէր մինչեւ կաթողիկոսութիւն: Բայց այդ
ճամբան լի էր փուշերով, իր վերելքը պի-
տի ըլլար տաժանելի. շատ պիտի կրէր իր
հոգիին մէջ, քաղաքական եւ միջազգային
անձկութիւններ պիտի տանջէին իր սիր-
տը: Հեռացնել զինքը իր ժողովուրդէն,
իր գաւառի կեանքէն, — ուր հոգին ու մաճ-
կալը եղբայրացուցած էր, եւ ինքը անոնց
հոգին էր, կը ճանչնար անոնց ցաւը եւ
գիտէր զանոնք մխիթարելու եղանակը, —
պիտի նշանակէր ծառը շարժել արմատէն
Օդոստոսի տաքերուն:

Փոքրիկ փափագիւծ մը: 1864... Որիմե-
ան Տարօն է, Վարազ է, իր բուն հունին
մէջ: Բայց զէպրով մը կը զանախ Պոլիս
եւ կը մտահոգուի իր հօտին փոքրերուն
ապագայով ալ, զինքը մօտէն կը հետա-
քըրէք մանաւանդ մէկը՝ որուն վրայ յա-
տուկ գտերպուրանք մ'ունի, եւ կը զիմէ
Հ. Ղեւոնդ Ալիշանին՝ որպէսպիսի ընդուն-
ուի Մուրատեան վարժարան: Որիմեան կը

յուսայ թէ այդ պատանին, Ոստանիկ
Մեսրոպեան, Վասպուրականի պարծանք
մը պիտի ըլլայ: Գոհացում կը տրուի իր
խնդրանքին եւ տղան բախտը կ'ունենայ
մտնելու աշակերտներու խումբին մէջ:

Բայց մեր մէջըրերումին նպատակը ու-
րիշ է: Այդ նամակը (հրատարակուած
հոս) նշանակալից է՝ կատարուած համե-
մատութեան մը համար, ընդմէջ Ալիշա-
նի եւ Որիմեանի: Վերջինս կ'ուզէ իր
խօսքը՝ Ալիշանին՝ տխրոսելով. «Հոգի
սիրահար հայրենեաց, նահատակեալ ա-
ղէկէզ հօգուով ի սիրտ, ի յօրտ, ի կոծ վա-
սըն հայրենեաց»: Տխրոսիկ կը յաջորդէ.

«Աղնուափայլ սիրուն հարազատիկ
պատկերով կիսով չափ կը ճանչնամ դձեղ,
Հայր, իսկ հայրենասիրական դրուածոցդ
մէջ, Շաւարշական դաշտին մէջ, Պիւլ-
պիւլ Աւարայրիւն մէջ, դառն ողբերուդ
մէջ, անուշակ երգերուդ մէջ, Բազմա-
վէպնեան մէջ, ընտիր ընտիր քառերուն
(?) մէջ, Մասեղ շուրհին տակ, Հարպան
դետին եկերք: Այո՛, լաւ կը ճանչնամ ըզ-
բեղ, դու մեր հայրենեաց հանրահանթ
մատենադիրն ես, ո՞վ է որ զեղը չի ճանչ-
նար: Բայց չեմ գիտեր, հայրենի տւերա-
կաց մէջ ընակող հէզ Արծուի մը կայ,
դուք ալ զանի կը ճանաչէ՞ք, որ նա եւս
ձեզ նման դէշեր ցերեկ հայրենեաց հօով
կը տոչորի»:

Ալիշանի անունը արդէն համազգային
հանդամանք առած էր վաղուց, որուն ար-
ձաղանդ կու տայ նաեւ Որիմեան: «Նա-
հապետի երգերն են որ ալգքան կանուխ
հայրենիքի սահմանները թեւակոխած են
տանելով հեռուները վանական ու առանձ-
նատէր, եւ բարձր սրացքի տէր Ալիշանը:
Հանրամասնօք մատենագիրն է, ուրեմն,
Ալիշան՝ որ հայրենիքի սիրով կը տոչո-
րի: Որիմեան ինքն ալ, կապելով իր ա-
նունը թերթին, արժիւ կը կոչէ ինքզինքը,
արժիւ մը՝ որուն բոյնը հայրենիքի մէջ
է, իր ժողովուրդին ծոցը, որ թշուառ է՝ ի
տես հայրենի գաւառներու աղքատութեան
եւ տառապանքին, որ անոնց հետ կ'ապրի
ցաւերու հնոցին մէջ, եւ ականապես է

ԽՐԺՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Հայրենի հողերէն դուրս ելլող դաղթական դաւաճանքուն. արծիւ հովիւը կը սղայ այդ դժնդակ դէպքերուն դիմաց, կը հեծէ եւ չունի սփոխանք: Մինչ միւս սիրահարը հայրենիքին, Վենետիկ ծոցը հանդէպ կղզեակին վրայ, խաղաղ ու անվրդով, կ'երգէ հին փառքերը, կ'արտասուէ աղէտները, ու ապաւինելով իր քնարի տուր լարերուն՝ կը սփոփէ դէթ ինքզինքը:

ԺԺ. դարը երկու սխրալի սիրահարներ տուած է, սիրահարներ հայրենիքի: Ալիշան եւ Խրիմեան: Համեմատութիւնը Խրիմեանին է: Եւ արդարեւ այդ դաղթական մէջ է անոնց մերձեցումը իրարու հետ եւ մտերիմ արտակցութիւնը: Եթէ 1869ին Պոլսոյ պատերազմական աթոռը բարձրացաւ, փառք չէր զինքը չարժողը, այլ լոկ հայրենիքին ծառայելու լուսամիտ տենչանքը: Պատերազմական տարիները յուզուած ծովի մը պէս տանջեցին հողին, քաղաքական ու ընկերային կեանքի պայմանները դժուար էին եւ պայքարը անընդհատ էր: Հինդ տարի ետք եւ հրաժարէր Պատերազմական աթոռէն: Բայց կը մնար հրապարակի վրայ՝ որպէս անշահանդիւր մարդ, եւ որուն աչքերնին ուղղած էին աղպիւ վարիշները՝ երբ հարկ եղաւ Պերլինի վեհաժողովին պատուիրակութիւնը կազմել: Ներսէս Կոթմապետեան պատերազմը՝ որպէս աւելի զիւսանալէ՝ ժամանակին մարդը համարուեցաւ առեն մը. մինչ այդ՝ վրայ հասաւ Պերլինի վեհաժողովին հարցը: Պատուիրակութեան անձնակազմը ձեւացուցին Խրիմեան, Նարայէյ, Չեքալ:

Պերլինի պատուիրակութեան արդիւնքին մասին իր լուսթիւնը խորհրդաւոր էր ու նշանակալից: Այդ լուսթեան մէջ կային թարուն՝ իմաստուն անդրադարձութիւններ: Տխուր էր եւ զգացում, անշուշտ անոր ձախող ելքին համար: Եթէ իպէր պաշտօնապէս լուսթիւնը՝ զուգէ զիւսանալիս անսխալ մըն ալ դործուած պիտի ըլլար: Բայց ժողովուրդը իր կողմէն էր, կախում էր իր բերնէն, կը սպասէր

իր դատաստանին: Օր մը խօսք չըջեցաւ թէ Հայրիկ պիտի խօսի Վեհաժողովին մասին՝ Պոլսոյ Մայր եկեղեցւոյ մէջ: Բաղմութիւնը խոսած էր: Իր սեփական եղանակովը, բնական ու ժողովրդական, դիւտաւոր արտայայտութեամբ, պարզ ու հասկնալի ոճով բացաւ իր սիրտը. «Օրհնեալ եւ սիրելի ժողովուրդ Հայոց. դիւտեմ թէ ամէնքնիդ սրտատրոփ կը սպասէք լսել իմ բերնէս թէ ի՞նչ աւետիս կը բերեմ Պերլինի վեհաժողովէն եւ թէ ի՞նչ արդիւնք ունեցած է մեր խնդրանքը Հայկական Դատին, եւ Եւրոպայի յօդուածին (հայրենական դաւաճանքու ազատութեան եւ ինքնավարութեան) հարցին շուրջ: Մենք կ'երթայինք, ըստ ան, Հայկական Դատի ներկայացնելու Մեծ Պետութիւններու Վեհաժողովին: Մեր յոյսն էր որ ընկճուած ազգերու կարգին, նաեւ մերն ալ ըստանար իր ազատութիւնը: Ինչ խանդավառութեամբ է որ կ'երթայինք:

Սրահին մէջտեղ կանաչ սփռոցով ծածկուած սեղանի մը վրայ դրուած էր իրական կարգաւ մը հերիսայի, ուսկից իրենց բաժինը պիտի առնէին մեծ եւ փոքր աղպերը: Մի առ մի մտան ամէնքը, առին իրենց բաժինը. մտան յետոյ Պուլկարներու ներկայացուցիչները՝ իրենց կողերին կախումը դէնքերով, սուրբով, ատոնք զբաւեցին ներկայ բաղմութեան ուշադրութիւնը: Խօսելի եւ վիճակէ ետք, երեք պատուամուտները խոթեցին իրենց սուրբը, իրեւ երկաթեայ շերտի՝ հերիսայի կաթսային մէջ, եւ առին իրենց բաժինը: Կարգը կ'աւ մեր իսկ պատուամուտներուն: Ներկայացայ Ազգայն ժողովին եւ տուի ձեռքս եղած Աղեքապուղքը եւ աղջկեղի որ հերիսային ինծի ալ բաժին հանեն:

Բայց իմ ձեռքս երկաթեայ շերտի չկար, եւ միայն թուղթէ գլանիկ մը, եւ զուգէ զիւսէմ թէ երբ հերիսայի կաթսային մէջ խոթեմ, ի՞նչ կ'երկարանք կ'առնէ այդ թուղթի կտորը, կը փշուրի, կը լուծուի, եւ անկարելի է անով հերիսային բաժին մը առնել:

Կը հասկնամ սիրելի ժողովուրդ... ո՛չ

խնդրանքով, ո՛չ լացով, ո՛չ աղերսալությամբ հարավ ադատութիւն չի դնուիր: Այլ միայն զէնքով, բազուկի զօրութեամբ: Իմ թուղթէ չեքեք մնաց կաթսային մէջ եւ մեզի ոչ մէկ բաժին ինկաւ:

Պուկարներու պատուիրակներուն հետ կային քաջեր, որոնց կողքին կախուած սուրբերէն արեւն կը վազէր... ես ալ փրնտուցի շուրջս իմ Զէյթունցիներս, Սասունցիներս, բայց չկային անոնք...:

Ժողովուրդը Հայոց, քու ադատութիւնդ քու ձեռքդ է ամէն բանէ առաջ. քու սեփական ուժիդ, քու գէնքիդ մէջ»:

Այս թելադրութիւնը Հայրիկին յեղափոխական ուղիին կը համապատասխանէր. դաւաճողներու մէջ եւ Պոլիս՝ ան չէր դադրէր շարժելէ ազգը դիմադրութեան պահպարին: Բաֆֆին, իր գաղափարականին քարոզիչն է. ինքնապաշտպանութիւնը զէնքով՝ իմաստնադոյն եւ միակ ճամբան էր ադատութեան:

Որիմեանը զո՞ մը եղաւ տխուր ժամանակներու. փուշերու ճամբուն կէտը հասած էր, բայց դեռ պիտի քալէր ազատելու եւ խանդավառ հայրապետը՝ ի սէր իր ժողովուրդին, միշտ կրելով մարդերէն, պատմական շրջանակէն՝ որուն մէջ զըրուած էր:

Մաքուր եւ ուղղամիտ քաղաքականութիւնը, մաքուր հայրենասիրութեան մը բխած՝ եղած էր իր ուղեկիծը: Իր հոգիի տարուած էր դաւաճէն, եւ կը ցանկար փրկարին սկսիլ այդ երջանիկ օրերը: Բայց անոնք զժողովուրդար անցած էին վերջնականապէս: Ընտրուած Բլաթով վանի առաջնորդ՝ չկրցաւ մտնել հին եւ ծայր տալ նորէն առաքելական, կրթական, ժողովրդական կազմակերպութեան մը: Ռուսական քաղաքականութեան հակառէտ մը համարուած էր: Եւ այս պարագան կը հոգէր իր ճամբան գէպի դաւաճները: Հալառակ բոլոր զժողովուրդներէն կըրկառակ ընտրուած էր անպաշտօն ցու սակայն մտնել վարադ, անպաշտօն ձեռով, ու հիմնեց Երկրագործական վարժարան մը 1881ին, որ անհուն բարիք մը Բլաթու սահմանուած էր: Սակայն սկսաւ

նախ՝ խուլ եւ ապա յայտնի հալածանքը իրեն զէմ. ստիպուեցաւ ելլել դաւաճէն եւ զալ մայրաքաղաքը Սուլթանին, անոր աչքին տակ ապրել, հսկող աչքերու շարունակ հետապնդումներով...: Տխուր ապրումներ՝ ազատասէր Ուրիմեանին համար:

Լուս եւ համերկատար կրեց իր խաչը եւ բարձրացաւ Գողգոթայի ելքէն: Ոոհնաժողովուն փրկեց զինքը: Յաւերը, իր նըկարապի տմրութիւնը, եւ նաեւ առաքելութիւնը Քրիստոսի կատարեալ աշակերտի մը՝ ստին եւ բարձրացուցին զինքը Էջմիածնի մայր Աթոռը:

Տառապանքի այս մարդը, բազմակողմանի ձիւրքերով օժտուած բնութեան եւ երկնածիւր շնորհքէն, կեանքի ալեկոծութիւններու ծփանքներով հանդերձ՝ պահեց իր մաքուր գիծը հասարակական գործիչի եւ մտաւորական մարդու:

Ո՞րն է գերակշիռը այս զոյգ մը յոռուկանիւրէն մէջ, առնելու այդ եղբերուն սահմաններ իրենց ամենաբայն իմացողութեամբ: Գործիչ էր կրօնական ու ընկերային զիծով, մտաւորական մը մաքուր՝ տեսլապաշտի եւ օգտապաշտի խառնուրդով, եւ կամ ձգտումաւոր դրականադէտի մը սերտ մտայնութեամբ: Քրեանադատութիւնը առած է զայն արդէն որոշ չափանիւշերու մէջ. բայց բանիրուն պատմարաններու եւ զրազատներու կը շնորհուի դեռ մաքի ադատութիւնը դատելու եւ կշռելու: Ընդունայն ձեւակաւութիւններ թերեւ, մաքի սերմումներն յաճախ, չտեսնելու համար բարբառուն իրականութիւնները: Ուրիմեան պատմութեան անցած է արդէն իր կատարած գերին նուիրակաւորութեամբ, եւ այդ կատարումին մէջ զրած իր ամենախոր գիտակցութեամբ, եւ այդ գիտակցութեան յծորդած անձնութիւնը հերոսական գեղեցկութեամբ:

Դառնանք մտաւորականին:

Գրական վաստակը զոր թողած է Ուրիմեան, հայրենասէրի մը նախ՝ եւ ապա հողերորդանի մը նկարագրէն կ'առնէ իր բնութիւնը, զոյգ տեսակէտներու մէջ ալ ձգտուումով մը զէպի ժողովուրդը:

գրական գետին մը պատրաստած է այդ գործին ի նպաստ՝ 1924ին իր տեսութեամբը (Դէմքեր, Փարիզ)։ Հակառակ որ գեղեցկագիրտական տեսակէտէն՝ անթերի չեն Ուրիմեանի գործերը, որովհետեւ ան երբեք չէ ձգտած գէպի զուտ գեղարուեստը եւ գրականութեան նալած է լոկ գործունէութեան միջոցի մը, ընդունելու է վերոյիշեալ գրադատին հետ՝ թէ կայ իր մէջ «ճշմարիտ բանաստեղծ մը՝ որ կը յայտնուի արդէն, ու փայլով, այս առաջին երկին մէջ, բանաստեղծ մը քննուչ ու տաք զգայնութեամբ, բնական ու պարզ ներշնչմամբ, որ ինչպիսիք կ'արտայայտէ ոճով մը համեղ՝ թէպէտ անհասար, քնարերգութեամբ եւ սրամտութեամբ լեցուն, մերթ հօր, միշտ տողորում՝ սոսճային շնչուած նկարագրով մը։ Գեղջկական կեանքի տեսարանները՝ զոր այս քերթուածին մէջ նկարած է, գմայլելի են դունադեղութեամբ եւ կենդանութեամբ. վեհ արտաբերութեան մը կ'արտաշնչուի այն հատուածներէն՝ ուր վաղընջուց աւերակները կը խուզարկէ եւ հին հերոսներու ստուերները կ'ոգէ»։ Այսպէս Զօպանեան։

Վերածնունդի դասական մը՝ հետեւ տակաւին ուսմանթիք զգացական խորացումներէ եւ տարուած աւելի ձեւէն քան խորքի հարստութենէն՝ չբարձրացաւ սովորական ու հասարակաց տղիք դարձած մոթիւներու մշակումներէն։ Այս կէտն է որ վերաւորելի կողմը կը կազմէ այդ «Հրաւիրակ»ին, ուր եթէ զինդանութիւններու գիւտերը վերցնենք, զիմառնութիւններն՝ որով խօսք կու տայ պատմութեան կամ պատմական անձի մը՝ չափազանց հարթ պիտի ըլլայ ան՝ առանց անհրաժեշտ սլաքի, գոյնի եւ լարժումի։ Հակառակ այս ամէն քանի՝ կարգացուեցաւ այդ գործը, սպառեցաւ եւ ը. տպագրութիւն մըն ալ կատարուեցաւ 1876ին, հպումներով հեղինակին կողմէն, սակայն ոչ միշտ յաջող եւ գրականօրէն նպաստաւոր։

Գաղափարն էր որ կը յաղթանակէր հոն, սիրտերը շարժելով։ Ներքին տառնցքը եւ ոյժը հայրենիքի, կեդրոնացած էր ուրեմն

գաղափարին եւ սիրոյն մէջ. ահա կենսական ու գրաւիչ կողմը քերթուածին՝ եթէ ան նոյնիսկ գրականօրէն քիչ օժտուած ըլլայ։ Ան ունեցաւ օգտապաշտ նպատակի մը հետապնդում եւ յաջողութիւն, որովհետեւ կը խօսէր սրտերուն, ոգեւորելով զանոնք եւ շարժելով թմրութիւնները։

Հաղի տարի մը անցած՝ Ուրիմեան առանձնացաւ Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց վանքը։ Ատիկա՝ առանձնութիւն մըն էր մտքի եւ սրտի, կեդրոնացնելու համար հողեկան ուժերը եւ մարմին տալու ուրիշ «Հրաւիրակ»ի մը՝ Երկիրն աւետեց։ Ուղեղ ունենալ սրբադան վարկերու իրական տպաւորութիւնները ապրիլ եւ յուլուիլ, տնօրինական խորհուրդներու գերագոյն վեհութիւնը զգալ՝ տալու համար գայն յետոյ մեղի՝ զրին ճամբով։ Բայց նկարաւորը եւ յաջողութիւնը ատոր՝ չի տարբերի նախնիթացէն։ Ուրիմեան անշուշտ ուղի մըն էր մաքուր եւ ազնուական, ներշնչուող բարձրագոյն գաղափարականներէ, ողի մը՝ որուն մէջ նախ քան իր հողեկանօրէն կոշման նուիրուելը՝ արդէն զգալիօրէն կենդանի էին կրօնական ըմբռնումներ, ապրումներ, զգացումներ։ Բայց եթէ աւելի աւելն, աւելի բանաստեղծի երակ, աւելի զգայնութիւն, ճաշակ ու համաշխարհային նպատէին բարձրացնելու նժարը անոր գրական վարկին։ Երկու «Հրաւիրակ»ներն իրենց նիւթերով շատ գեղեցիկ եւ շատ հրապուրելի են. բայց անոնց թողած տպաւորութիւնը կու գայ ուղղակի նիւթէն, որ կամ ապագային ջերմութեամբ եւ կամ գերագոյն սրբադանութեամբ է տողորուն, ինքնին խօսուն եւ ազդեցիկ։ Ուժեղ տաղանդի մոպութեամբ ատունք պիտի դառնային ճշմարիտ բանաստեղծութեան մը զմայլելի նիւթեր։

Ուրիմեանի դէմքը, սակայն, յայտնի նըշանակութիւն մը առած է ո'չ թէ իր բանաստեղծութիւններուն, ո'չ թէ վերածընունդի հեղինակ մ'ըլլալուն, ո'չ թէ գիրքերու հեղինակ մը եղած ըլլալուն, այլ մանաւանդ եւ զլիստորապէս իր Ժողովուրդին Հայրիկն ըլլալուն համար։ Հոս է իր

մեծութիւնը, հոս է նաեւ իր գէժքին զեղեցկութիւնը: Կեանքին երկրորդ շրջանը, երբ արդէն նուիրուած էր հովուական մարդին, որ իր մէջ զերարանցօրէն կը պարտադրէր վարժապետին՝ Վարժապետ, Տարօն եւ աւելի ուշ Էջմիածին, Սրբիմասն հովիւ էր միայն, սերիկի ու դուրդուրալի Հայրիկը՝ պանդուխտին, զիւղացիին, տառապողին եւ մանաւանդ աղքատին:

Այս շրջանին Հայրիկը կը յայտնուի զարձեալ իրբ զբէլ մարդ, բայց այլ ուղղութեամբ: Հոգեւոր խորքով, զգացումի ուժգնութեան շնորհիւ նշանաւոր է իր Վեբլին Ծաբաք-Խաչի մատը, մինչ բարոյազերտական եւ ընկերարանական խորքով նկատելի են իր միւս երեք երկերը՝ Դրախտի բնտանիք, Սիրաք եւ Սամուէլ, Պապիկ եւ Թռռնիկ. վերջինս՝ նուիրուած մանաւանդ ազգասիրական քարոզներու: Հոգին փարումի եւ պաշտամունքի ճամբով: Եւրեքն ալ վկայութիւններ են իր սրտին ու մտքին անկեղծ արտայայտութեան, հայրութեան եւ հայրենասիրութեան՝ հանգարտ եւ առաջնորդական շնորհով:

Սրբիմասն ճճի պարզութիւնն է իր այս վերոյիշեալ երեք՝ զորքերուն մէջ: Արուեստ՝ ոչ երբեք, զազարիարի իմաստասիրական հետապնդում կամ վարդապետութիւն՝ հազիւ զգալի, միայն սիրտն է որ կը խօսի, կը թելու համար հայ մանկութիւնը եւ պատանութիւնը՝ որ դաս պէտք է առնէ կեանքի փորձառութիւնէն: «Պապիկ եւ Թռռնիկ» թերեւս ամէնէն սիրունը եւ զգացումաժը, եւ հոգիով զբաւածն է, որ հօր մը, պապիկի մը խրատները կը պարտանակէ իր Թռռնիկին՝ սերելու հօգը, սերելու մայրենի երկիրը, չթողուլ զայն ամայի ու լքուած, որովհետեւ հօղն է որ կու տայ կեանք, սէր, հարստութիւն, երջանկութիւն:

Պապիկ եւ Թռռնիկ լոյս տեսած է ուշ տուն, 1894ին, Էջմիածին տպարանէն: Բայց զրուած էր 1890ին՝ երբ ընքը իրբ արտօրական քաջուած էր Երուսաղէմ: Սրբիմասն կը զեղու հոս իր բոլոր հոգին, իր բոլոր սէրը գէպի ժողովուրդը՝ որ կը տուստի, որ կը կարօտի յոյսի եւ

առաջնորդութեան, եւ մանաւանդ հոգի՝ որուն սէրն է միայն որ պիտի վերկէ զինքը: Պէտք է սերունդ մը պատրաստել հօգին սիրովը տողորուն, մշակ սերունդ մը, կապուած երկրին՝ որ դուրս ելլելու աչք չունենայ:

Տպաւորիչ է օրինակը: Քանի մը բեռնակիրներ՝ խանի դառիվերը կը բարձրանային տաժանագին, կըսծ իրենց բեռներուն ծանրութեան տակ: Հայրիկը վայրկեան մը կը կեցնէ դանդաղ ու կը հարցնէ անոնց որպիսութիւնը.

Ահա՛ մեր որպիսութիւնը, Հայրիկ, կը պատասխանեն անոնք... բեռներու տակ ընկճուած՝ կը հեծենք եւ կը թափենք մեր դառն քրտինքները այս քարայրատակներու վրայ:

Հայրիկը կը յուզուի՝ գաւառի այդ թըշուառներու վիճակէն. քանի մը կաթիլ արցունք կ'իջնեն ու կը թառին մարդարիտներու պէս անոր ձերմակ մօրուքին վրայ:

Սեղծ գաւառներս, կ'ըսէ Հայրիկ, որ բեռները պիտի կրէք այսպէս, մինչեւ որ ստրկիք զրեկ կարգալ, մինչեւ որ ճանշնաք ձեր զեղերուն, ձեր հոգերուն արժէքը եւ ձեր քրտինքները թափէք անոնց վրայ: Եւ եթէ դուք ձեր այդ քրտինքները թափէիք հոգերուն վրայ, երբեք կարօտ չէիք ըլլար պանդխտութեան մէջ սպառնալու ձեր կեանքը:

Պապիկ եւ Թռռնիկի «Պապիկ» մինն էր այդ բեռնակիրներէն, որ լսած էր Հայրիկին իմաստուն խօսքը. եթէ հոգին վրայ թափուին հայուն քրտինքները... Այդ խօսքը կ'ազդէ իր վրայ. կը դառնայ, կը վերաշինէ տունը, կը մշակէ հոգերը եւ կը թելագրէ այժմ իր Թռռնիկին հոգին իմաստութիւնը, հոգին բարիքը, հոգին երջանկութիւնը:

Սրբիմասն անտարալոյս ժողովուրդին մարդն էր: Կեանք մը ամբողջ նուիրագործուած ժողովուրդի բարօրութեան զապաւորին համար, մօտէն, խանգալաւորէն ապրած անոր մէջ եւ անոր հետ, լացած եւ ժպտած անոր հետ: Իր կատարած պատմական զերին նկատմամբ Պատմութիւնը

արտադրությունը է եւ դեռ պիտի արտադրություն իրատես եւ անկողմնակալ կերպով: Իր ազդասիրութիւնը չճանչցաւ ո՛չ սահման, ո՛չ արգելք: Իր սրտին հուրը փոխանցեց հոգին, ժողովուրդին եւ պատրասեց մտքեր: Բաժնի մը, Սրուանձտեանց մը՝ առին իրմէ կաթեր եւ ծաւալեցին ազգին մէջ:

* * *

1850-1890ական թուականներուն երկարած ժամանակամիջոցը՝ մեր մտայնութիւններուն, մեր գրականութեան ժողովրդականացումին շրջանն է երկու համայնքներու մէջ ալ: Պոլիս ու Թիֆլիս՝ երկու հիմնական կեդրոններն էին այդ շարժումին, առնելով միումը Վենետիկէն, ուղղակի կամ անուղղակի:

Աղլային կեանքի միջնորդող լուսաւորումն էր եւ ջերմութիւնը բռնած մարդջօղը: Խրիմեան, որ գրական ու ընկերային վերածնունդի գէմքերէն մէկն էր, կընանք ըսել Թորդոմ Պատրիարք Գուշակեանի հետ՝ որ օգին ջերմութիւնը իջեցուց հոգին, մտեցուց ժողովուրդին:

Խրիմեան ունեցաւ անշուշտ իր յայտնի դերը աղլային վերածնունդի հակադասական աշխատանքին մէջ, զընդմիջ, խօսքով եւ սրտով: Եւ երբ Նախախնամութիւնը առաւ դրաւ դիմքը Սահաղլուի Մայր էջմիածնի Աթոռին վրայ՝ ան այդ բարձրութիւնէն կրցաւ աւելի դիւրաւ տեսնել ընդարձակ հորիզոնը եւ անսահման կարիքները իր ցաւատանջ ժողովուրդին, ու ձեռք առնել կարելի միջոցները անոր փերկութեան: Դիմում պետական անձնատուութիւններու, զիմում թաղատոններու, զիմում Եւրոպայի նախադասներուն, - որոնց ձեռքն էր աշխարհի խաղաղութիւնը, - չմոռնալու արդար Գառը հայ ժողովուրդին: Մինչեւ կեանքին վերջին շունչը՝ Հայրիկը ապրեցաւ, յաղուեցաւ, պայքարեցաւ կարիքների նենդութիւններուն դէմ, պաշտպանեց Հայ եկեղեցւոյ կալուածական իրաւունքները Յարին ու

տընձուլութիւններուն դէմ, տառապեցաւ, յուսաց, սիրեց եւ հաւատաց՝ նոր արշալույսի ծաղումին սպասելով:

Ու օր մըն ալ վերջապէս, առաջին Միջազգային պատերազմէն ետք՝ ստեղծուեցան Առաջին եւ Երկրորդ Հանրապետութիւնները, առաջինը վաղափուլ, երկրորդը յիսնամեակ մը բոլորելու տոկունութեամբ կատարեց իր շրջանը, եւ ուր հայ ժողովուրդը իր հայրենի սահմաններուն մէջ ամփոփուած՝ փարեցաւ հոգին ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս կը յորդորէր Հայրիկը իր թոռնիկը պսակուելու հոգին հետ, զրկելու զայն այնքան ուժգին կերպով, որ զկարենան օտարներ խլել զայն ձեռքէն:

Վերադարձը դէպի հայրենիք տարաբախտ Հայերուն՝ իր օրերուն ալ երազն էր. որովհետեւ անոնք որ կեանքի կարօտով կը զաղթէին դէպի օտարութիւն, աղբատուութիւնն եւ թշուառութիւնն ստիպուած, անհուն ցաւ կը պատճառէին Հայրիկին սրտին, որ յուսակտուր յուզարկաւորը կ'ըլլար իր դաւակներուն: Ներկայի հայրենադարձը Խրիմեան Հայրիկի երազի փթթումն է ծիրանայի արշալույսի մը վառ զոյներով: Ամփոփուել, խառնալ հայ հոգին վրայ, սկիզբն է մեծութեան եւ հայրենիքի վերակառուցումին:

Այս տեսչանքը, հասարակաց արտադրատուութիւն մը անշուշտ, Խրիմեան Հայրիկի յորելանին պանծալի յիշատակին խոնկն ու աղօթքն է: Հայրենիքի զաղափարին շուրջ միայնած ամէն զեղեցիկ ձեռնարկ, իր սրտին հետ կը հաղորդուի, անկէ կ'առնէ զօրութիւն ու բեղունութիւն եւ կը բաշխուի հայկական Գաղութներուն, հրաւիրելով զանոնք դէպի հայրենի տունը, ինչպէս երբեմն իր Հրաւիրակ Այրաքաղտնաւով ստեղծած էր սրտաշարժ ուխտադնացութիւն մը դէպի հայրենի աշխարհը, սքանչանալու անոր բնական զեղեցկութիւններուն վրայ, ներշնչուելու անոր պատմական յաշարձաններէն:

Հ. Մ. ՃԱՆԱՇՏԱՆ